

11. Identificiranje unutarnjih i vanjskih ograničenja za funkcioniranje i razvoj industrijske proizvodnje FBiH

11.1 Analiza problema od strane preduzeća

U cilju identificiranja unutarnjih i vanjskih ograničenja za funkcioniranje i razvoj industrijske proizvodnje FBiH provedena je anketa među preduzećima. Analizom je obuhvaćeno 6 grupa ograničenja u poslovanju i to:

1. Opće poslovno okruženje,
2. Vlast kao faktor ograničenja u poslovanju,
3. Fiskalni sistem,
4. Radna snaga,
5. Infrastruktura,
6. Sistemi poslovne podrške.

Na svaku grupu se odnosio odgovarajući broj pitanja. Odgovor na svako pitanje je značio identificiranje jednog ili više problema (pojava) iz oblasti koju pitanje tretira. Za svaki identificirani problem je trebalo ocijeniti intenzitet njegovog uticaja na poslovanje preduzeća.

11.1.1 Opće poslovno okruženje

Pitanja koja su se odnosila na identificiranje faktora općeg poslovnog okruženja bila su: problemi koje donosi korupcija, problemi koje donosi kriminal, problemi i prepreke kretanja roba unutar BiH, problemi i prepreke izvoza roba u zemlje bivše Jugoslavije, problemi i prepreke izvoza roba u druge zemlje, problemi sa platnim prometom sa inostranstvom, problemi u pregovaranju sa menadžerima drugih preduzeća, nepoštivanje ugovora od strane domaćih preduzeća, finansijska nediscipliniranost domaćih poslovnih partnera, finansijska nediscipliniranost stranih poslovnih partnera, neizvjesnost u slučaju poslovnih sporova i konkurencija u vidu jeftinog uvoza.

Problemi koje donosi korupcija

Pojava ima snažan negativan uticaj na poslovanje preduzeća, tako da je neophodna hitna akcija na rješavanju problema koji se ogledaju u sljedećem: bez korupcije nije moguće sklopiti posao veće vrijednosti, korupcija podržava netržišnu utakmicu, prisustvo snažne sive ekonomije i nelojalne konkurencije, potkupljivost carinskog aparata i dobivanje tendera na konkurentskoj osnovi. Kao problemi koji su prisutni, ali sa intenzitetom koji je

podnošljiv za preduzeća i ne zahtijeva hitnu akciju, bili su stvaranje nestručnog kadra prilikom obrazovanja i pojava zloupotrebe položaja.

Problemi koje donosi kriminal

Kao glavne posljedice koje donosi kriminal evidentirane su povećan rizik poslovanja, jačanje nelojalne konkurencije, nestabilnost i destimuliranje stranih investicija. Ova pojava takođe ima uticaj na razvoj negativnog imidža zemlje i dodatnih troškova poslovanja uslijed potrebe uvođenja dodatnih mjera osiguranja.

Problemi i prepreke kretanja roba unutar BiH

Pojava ima snažan negativan uticaj na poslovanje preduzeća, tako da je neophodna hitna akcija na rješavanju problema. Identificirani su sljedeći problemi: za određene robe potrebno je imati dva atesta (atest FBiH i atest RS), pravna i fizička lica su diskriminirana na pojedinim dijelovima BiH, nejednaki uvjeti poslovanja u FBiH i RS-u, nejedinstvena zakonska regulativa na nivou BiH. Kao pojava koja predstavlja problem u poslovanju preduzeća, sa intenzitetom koji je podnošljiv za preduzeće, i ne zahtijeva hitnu akciju identificirani su nerazvijen putni saobraćaj i željeznice.

Problemi i prepreke izvoza roba u zemlje bivše Jugoslavije

Kao glavni problemi i prepreke za izvoz robe navedeni su sljedeći elementi: duga procedura dobivanja izvoznih dozvola, postavljanje necarinskih barijera u vidu zahtijeva za atestima i certifikatima, sporo izdavanje dozvola za izvoz, veliki broj traženih dokumenata i nepostojanje izvozne stimulacije. Takođe je navedena i potreba promocije izvoza.

Problemi i prepreke izvoza roba u druge zemlje

Pojava ima snažan negativan uticaj na poslovanje preduzeća, tako da je neophodna hitna akcija na rješavanju problema: nedovoljne informacije i potrebe za 'CE' znakom za zemlje EU i još neke, duga procedura dobivanja izvoznih dozvola, nedovoljna stimulacija izvoza, veliki broj traženih dokumenata i cjenovna konkurentnost. Pojava koja predstavlja problem u poslovanju preduzeća, sa intenzitetom koji je podnošljiv za preduzeće, i ne zahtijeva hitnu akciju je: zahtjev za posjedovanje standarda ISO, nerazvijenost vazdušnog i željezničkog saobraćaja, neiskorištenost izlaska naše države na more i loša promocija izvoza.

Problemi sa platnim prometom sa inostranstvom

Kao glavni problemi sa platnim prometom sa inostranstvom za koje treba hitna akcija identificirani su nerazvijeno elektronsko bankarstvo i činjenica da nismo članica EU, dok je kao sljedeći, ali nešto manje hitan problem za rješavanje, naveden problem kašnjenja u plaćanju i transakcije novca i plaćanje u stranoj valuti.

Problemi u pregovaranju sa menadžerima drugih preduzeća

Pojava ima snažan negativan uticaj na poslovanje preduzeća, tako da je neophodna hitna akcija na rješavanju problema koji su posebno identificirani: nepoštivanje postignutih dogovora, neprofesionalnost, lažna obećanja i neistine.

Domaća preduzeća koja ne poštuju uvjete ugovora.

Analiza je pokazala da se preko 90% preduzeća susreće sa domaćim poslovnim partnerima koji ne poštuju uvjete ugovora. Od ovih preduzeća oko 43% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, 50% ih smatra da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom, i 7% ih ocjenjuje da je ova pojava neutralna ili nema značajniji uticaj na poslovanje njihovih preduzeća. Preduzeća uz ovaj problem ističu problem sporog rješavanja sudskih sporova.

Finansijska nediscipliniranost domaćih poslovnih partnera.

Analiza je pokazala da se sva preduzeća (100%) susreću sa domaćim poslovnim partnerima koji su finansijski nedisciplinirani. Njih 33% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 67% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom. Uz ovaj problem identificirani su problem sporog rješavanja sudskih procesa i nepoštivanje zakona o stečaju.

Finansijska nediscipliniranost stranih poslovnih partnera.

Analiza je pokazala da se 47% preduzeća susreće sa stranim poslovnim partnerima koji su finansijski nedisciplinirani. Njih 29% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 71% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom.

Neizvjesnost u slučaju poslovnih sporova.

Analiza je pokazala da sva (100%) preduzeća ocjenjuju da postoji neizvjesnost u slučaju poslovnih sporova. Njih 67% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, 27% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom, i 6% ih ocjenjuje da je ova pojava neutralna ili nema značajniji uticaj na poslovanje njihovih preduzeća. Sudovi su opisani kao spori, pristrani i neažurni.

Konkurencija u vidu jeftinog uvoza.

Analiza je pokazala da se oko 67% preduzeća susreće sa konkurencijom u vidu jeftinog uvoza. Od 67% preduzeća koja imaju iskustva sa konkurencijom u vidu jeftinog uvoza

njih 60% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 40% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom. Komentari preduzeća su bili da ne postoji kontrola uvezene robe dok, istovremeno, domaći proizvodi pri izvozu bivaju rigorozno kontrolirani u državama uvoznika.

11.1.2 Vlast kao faktor ograničenja u poslovanju

U cilju ocjene vlasti kao limitatora poslovnih rezultata analizom su obuhvaćeni faktori koji se javljaju u 6 pojava oblika koji su predstavljeni preduzećima u obliku sljedećih pitanja: postojeći zakoni se ne primjenjuju, da li je zakon o radnom odnosu restriktivan, da li se lokalne vlasti miješaju u donošenje poslovnih odluka, da li postoji kontrola i nametanje cijena, da li ste obavezni davati podatke o poslovanju preduzeća, da li je javno poslovanje nedovoljno transparentno?

Takođe su preduzeća dala i komentar na sljedeća moguća ograničenja koja dolaze od vlasti: problemi koji su posljedica političke nestabilnosti, problemi u postojećem zakonskom okviru, nedostatak zakonskih mjera koje bi spriječile nelojalnu konkurenciju, problemi koji su posljedica lošeg funkcioniranja sudova i birokracije, problemi u procedurama prekida radnog odnosa, problemi u registriranju preduzeća, problemi u funkcioniranju carine, problemi zaštite intelektualne svojine i diskriminacija (po osnovu nacije, vjere, jezika, ...).

Postojeći zakoni se ne primjenjuju?

Što se tiče primjene postojećih zakona, 93% preduzeća ocjenjuje da se isti ne primjenjuju. Od 93% preduzeća, njih 29% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, 57% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom, i 14% ih ocjenjuje da je ova pojava neutralna ili nema značajniji uticaj na poslovanje njihovih preduzeća.

Da li je zakon o radnom odnosu restriktivan?

Analiza je pokazala da 60% preduzeća smatra da je zakon o radnom odnosu restriktivan. Od 60% tih preduzeća, njih 56% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, 33% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom, i 11% ih ocjenjuje da je ova pojava neutralna ili nema značajniji uticaj na poslovanje njihovih preduzeća. Komentar je bio da je postojeći zakon o radnom odnosu socijalni, a ne profitni.

Da li se lokalne vlasti miješaju u donošenje poslovnih odluka?

Analiza je pokazala da 20% preduzeća ima iskustva sa miješanjem lokalnih vlasti u donošenju njihovih poslovnih odluka. Od 20% tih preduzeća, 33% ocjenjuje da ova

pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 67% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom. Komentar je da se vlasti indirektno miješaju u donošenje poslovnih odluka mada nije navedeno kojim mehanizmima.

Da li postoji kontrola i nametanje cijena?

Analizom je utvrđeno da 27% preduzeća smatra da postoji kontrola i nametanje cijena i svi oni ocjenjuju da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom. Odgovori na ovo pitanje su veoma ovisni o djelatnosti firme.

Da li ste obavezni davati podatke o poslovanju preduzeća?

Analiza je pokazala da 87% preduzeća ocjenjuje da ima obavezu davati podatke o svom poslovanju. Od 87% tih preduzeća, samo 8% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 38% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom, i 54% ih ocjenjuje da je ova pojava neutralna ili nema značajniji uticaj na poslovanje njihovih preduzeća.

Da li je javno poslovanje nedovoljno transparentno?

Analiza je pokazala da 73% preduzeća ocjenjuje da javno poslovanje nije dovoljno transparentno. Od 73% tih preduzeća, 46% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 36% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom, i 18% ih ocjenjuje da je ova pojava neutralna ili nema značajniji uticaj na poslovanje njihovih preduzeća.

Problemi koji su posljedica političke nestabilnosti

Pojava ima snažan negativan uticaj na poslovanje preduzeća, tako da je neophodna hitna akcija na rješavanju problema koji su posljedica: loše privatizacije, mnogi ulagači stopiraju investicije, rizik povećanja stranih ulaganja, organizirani kriminal i korupcija, slabost javne uprave obeshrabruje dotok stranih direktnih investicija. Kao sljedeći problemi sa manjom potrebom hitnosti za akcijom su navedeni visok rizik poslovanja, nepovjerenje partnera i slaba ekonomska politika.

Problemi u postojećem zakonskom okviru

Kao probleme u postojećem zakonskom okviru koji imaju snažan negativan uticaj na poslovanje preduzeća, tako da je neophodna hitna akcija na rješavanju problema navedeni su: nepostojanje trgovačkih sudova, nedefiniran zakonski okvir, neusklađenost poreznih propisa na nivou BiH, neprimjenjivanje postojećih zakona. Odnosno, kao

sljedeći problem po hitnosti navedeni su slabe sankcije za kršenje pravnih normi, konfuznost zakonskih odredbi i nedorečenost zakona.

Nedostatak zakonskih mjera koje bi spriječile nelojalnu konkurenciju

Neophodne su hitne akcije na rješavanju problema vezanih za nedostatak zakonskih mjera: uspostava državnih laboratorija koje kontroliraju kvalitet, propisani standardi kvaliteta, zakonske sankcije za preduzeća u kojima rade bivši radnici koji „kradu“ kupce (nepoštivanje zakona o radu), nepostojanje kvalitetnih zakona protiv monopola, dosljedna primjena zakona o konkurenciji, nedostatak češćeg inspekcijskog nadzora, odsustvo rigoroznih kazni, kontrola uvoza.

Takođe je potrebno uvesti: restriktivnija zakonska rješenja koja bi spriječila rad na crno, restriktivnija zakonska rješenja koja bi spriječila crno tržište roba i mjere na sprečavanju monopolističkog djelovanja.

Problemi koji su posljedica lošeg funkcioniranja sudova i birokracije

Kao pojave koje imaju snažan negativan uticaj na poslovanje preduzeća, tako da je neophodna hitna akcija na rješavanju problema, navedni su: sporo rješavanje sudskih procesa, sporo rješavanje privrednih sporova, mito i korupcija, nepovjerenje u rad sudova, duga i skupa procedura vođenja sudskih sporova.

Problemi u procedurama prekida radnog odnosa

Pojava ima snažan negativan uticaj na poslovanje preduzeća, tako da je neophodna hitna akcija na rješavanju problema koji se pojavljuje uslijed neuređenosti Zakona o radu. Primjedba je bila takođe na nepostojanje disciplinskog postupka u Zakonu o radu.

Problemi u registriranju preduzeća

Kao problemi pri registriranju preduzeća navedeni su spor postupak, nepostojanje prostorija ili šaltera ni u jednoj općini u FBiH gdje se mogu dobiti sve informacije o registriranju preduzeća, prekomplikirane i predugo procedure, razjedinjenost administracije i veliki broj dokumenta. Prijedlog je takođe bio da je potrebno pojednostaviti registriranje preduzeća.

Problemi u funkcioniranju carine

Pojave koje su identificirane kao snažan negativan uticaj na poslovanje preduzeća, tako da je neophodna hitna akcija na rješavanju problema su: veliki broj traženih dokumenata, nedovoljne instrukcije od strane carinskih službenika u primjeni carinskih propisa, korupcija i mito, nepostojanje mehanizma 'kućnog' carinjenja, skupa carinska procedura. Posebno je komentirana pojava da je veliki dio carinskih službenika nestručan i da se često zahtijeva dodatna dokumentacija koja zakonom nije propisana.

Problemi zaštite intelektualne svojine

Problem zaštite intelektualne svojine ogleda se u tome što nije kvalitetno reguliran zakonom, a postojeći zakon se ne primjenjuje.

Diskriminacija (nacija, vjera, jezik, ...)

Iako po mišljenju preduzeća postoji diskriminacija na pojedinim dijelovima BiH, problem nije izražen niti predstavlja ozbiljnu prepreku u poslovanju.

11.1.3 Fiskalni sistem

U cilju ocjene uticaja fiskalnog sistema na poslovanje preduzeća analizom su obuhvaćeni faktori koji se javljaju u tri pojavna oblika određenih pitanjima: o porezima na plaće, doprinosima za zdravstveno i socijalno osiguranje, porezima na profit i PDV-u.

Porezi na plaće

Analizom je utvrđeno da 93% preduzeća ocjenjuje da su porezi na plaće previsoki. Od ovih preduzeća, 72% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 21% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom, i 7% ih ocjenjuje da je ova pojava neutralna ili nema značajniji uticaj na poslovanje njihovih preduzeća. Komentari su bili da je preduzeće nekonkurentno čak i unutar BiH, npr. FBiH i RS imaju različite fiskalne sisteme.

Doprinosi za zdravstveno i socijalno osiguranje

Analizom je utvrđeno da preko 90% preduzeća ocjenjuje da su doprinosi za zdravstvo i socijalno osiguranje previsoki. Od ovih preduzeća, 72% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 21% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom, i 7% ih ocjenjuje da je ova pojava neutralna ili nema značajniji uticaj na poslovanje njihovih preduzeća.

Porez na profit

Analizom je utvrđeno da 67% preduzeća ocjenjuje da je porez na profit previsok. Od 67% tih preduzeća, 70% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 20% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom, i 10% ih ocjenjuje da je ova pojava neutralna ili nema značajniji uticaj na poslovanje njihovih preduzeća.

Komentari u vezi ovog pitanja bili su da mnoga preduzeća stvaraju fiktivne troškove, da bi prikazala što manju dobit. Porezna stopa je smanjena i to je poticajno, ali istovremeno je ukinuta dosadašnja manja porezna stopa za one privrednike koji reinvestiraju profit što je negativno.

PDV

Kao problemi sa PDV-om navedeni su njegova visoka stopa, jedinstvena stopa PDV-a, povrat sredstava je veoma spor, i plaćanje PDV-a na uvoz osnovnih sredstava za rad.

11.1.4 Radna snaga

U cilju ocjene problema preduzeća vezano za radnu snagu analizom su obuhvaćeni sljedeći faktori: postojanja dovoljne stručne radne snage na tržištu, postojanje na tržištu dovoljnog broja kvalificiranog inženjerskog kadra, spremnost radnika da prihvate nove radne metode, da li je prisutna nedisciplina radnika, da li postoji problem sa motivacijom radnika i da li je izražen problem u odnosima sa sindikatom.

Raspoloživost stručne radne snage na tržištu

Analiza je pokazala da 87% preduzeća ocjenjuje da na tržištu ne postoji dovoljan broj stručne radne snage. Od ovih preduzeća, 38% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 54% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom, i 8% ih ocjenjuje da je ova pojava neutralna ili nema značajniji uticaj na poslovanje njihovih preduzeća. Posebno je istaknut problem tehnički usmjerene radne snage i nespremnosti kadra u srednjem životnom dobu da prihvati promjene, kao i nespremnost za dodatnom obukom i prekvalificiranjem.

Raspoloživost na tržištu kvalificiranog inženjerskog kadra

Analizom je utvrđeno da oko 85% preduzeća ocjenjuje da na tržištu ne postoji dovoljan broj kvalificiranog inženjerskog kadra. Od ovih preduzeća, 54% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 38% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom, i 8% ih ocjenjuje da je ova pojava neutralna ili nema značajniji uticaj na poslovanje njihovih preduzeća. Posebno je istaknut problem sa inženjerskim kadrom koji ide u veće centre zbog većih mogućnosti, plaće i slično.

Spremnost radnika da prihvate nove radne metode

Analizom je utvrđeno da 67% preduzeća ocjenjuje da radnici nisu spremni prihvatiti nove radne metode. Od 67% tih preduzeća, 70% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 20% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom, i 10% ih ocjenjuje da je ova pojava neutralna ili nema značajniji uticaj na poslovanje njihovih preduzeća.

Da li postoje problemi sa disciplinom radnika?

Analizom je utvrđeno da 40% preduzeća ocjenjuje da su radnici nedisciplinirani. Od 40% tih preduzeća, 67% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 34% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom. Kao problem navedene su i navike radnika iz vremena socijalizma.

Problem motivacije radnika

Analizom je utvrđeno da 60% preduzeća ocjenjuje da su radnici nemotivirani. Od ovih preduzeća, 33% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 67% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom. Kao glavni razlog motivacije navode se mala primanja.

Problemi sa radničkim sindikatom

Kao pojava koja predstavlja problem u poslovanju preduzeća, sa intenzitetom koji je podnošljiv za preduzeće, i ne zahtijeva hitnu akciju ukazano je na nerazumijevanje stanja u kojem se poslodavac nalazi od strane sindikata i neobrazovanost ljudi koji vode sindikat.

11.1.5 Infrastruktura

Pitanja koja su se odnosila na identificiranje faktora ograničenja poslovanja koji dolazi od postojeće infrastrukture su: problemi sa električnom energijom, telekomunikacijskim uslugama, drumskim saobraćajnicama i željeznicom, i problemi zakupa objekata i opreme.

Električna energija

Kao pojava koja ima snažan negativan uticaj na poslovanje preduzeća, tako da je neophodna hitna akcija na rješavanju problema, identificirani su visoke cijene električne energije, slaba (nepouzdana) električna mreža – dovod električne energije, i monopol – tarifni sistem na štetu privrede i korist građana. Kao sljedeći, manje izražen problem, identificiran je problem prekida u napajanju električnom energijom.

Telekomunikacijske usluge

Kao problemi su navedeni visoka cijena usluga, nepokrivenost signalom, loša internet usluga (loša konekcija) i nedostupnost internet usluga.

Komunalne usluge

Kao problemi su navedeni visoke cijene, nekvalitetna usluga i problem zbrinjavanja opasnih materija. Potom dolaze problemi prekida u napajanju vodom i monopolističko djelovanje.

Putne saobraćajnice

Kao problemi su navedeni loša kvaliteta saobraćajnica, nepostojanje mreže autoputeva, brzo habanje vozila i povećani troškovi servisa, i loš imidž zemlje kao posljedica loših saobraćajnica. Kao problem je identificiran i nedovoljan broj alternativnih pravaca.

Željezničke saobraćajnice

Kao osnovni problemi sa željeznicom su navedeni nedostatak kontejnerskog transporta i razjedinjenost željeznica u BiH.

11.1.6 Sistemi poslovne podrške

U cilju ocjene sistema poslovne podrške analizom su obuhvaćeni sljedeći faktori: dostupnost tržišnih informacija, dostupnost informacija koje se mogu dobiti u Privrednoj komori, kvalitet programa za promoviranje izvoza, dostupnost dugoročnog kreditiranja, kvalitet ostalih bankarskih usluga, dostupnost kratkoročnog kreditiranja, visina kamate i njen uticaj na poslovanje, uticaj provizije banaka i službi platnog prometa na poslovanje, profesionalnost osoblja u komercijalnim bankama, prilagođenost obrazovnog sistema potrebama tržišta, usluge transportnih preduzeća, usluge osiguravajućih društava, pitanje programa obuke menadžmenta, pitanje stručnog usavršavanja radnika, servis konsultantskih usluga i programi obuke koji bi pomogli u poslovanju preduzeća.

Dostupnost tržišnih informacija

Analizom je pokazano da preko 90% preduzeća ocjenjuje da tržišne informacije nisu dostupne. Interesantno je da od ovih preduzeća nijedno ne ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, 57% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom, i 43% ih ocjenjuje da je ova pojava neutralna ili nema značajniji uticaj na poslovanje njihovih preduzeća.

Informacije koje se mogu dobiti u Privrednoj komori

Analizom je utvrđeno da 53% preduzeća ocjenjuje da se mali broj informacija može dobiti u Privrednoj komori. Od 53% tih preduzeća, 38% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 37% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom, i 25% ih ocjenjuje da je ova pojava neutralna ili nema značajniji uticaj na poslovanje njihovih preduzeća. Neki od komentara su bili da Privredna komora ne služi svojoj svrsi, osim kada treba uplatiti članarinu, te da neljubaznost i arogantnost s kojom se susreću pri kontaktu s uposlenicima Privredne komore odvrćaju preduzeća da im se uopće obraćaju.

Programi promoviranja izvoza

Analizom je utvrđeno da 87% preduzeća smatra da su programi promoviranja izvoza nedovoljni i neefikasni. Od ovih preduzeća, 23% ocjenjuje da ova pojava ima snažno

negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 77% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom.

Dostupnost dugoročnog kreditiranja

Analizom je utvrđeno da 80% preduzeća ocjenjuje da dugoročno kreditiranje nije dostupno. Od 80% tih preduzeća, 17% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 67% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom, i 16% ih ocjenjuje da je ova pojava neutralna ili nema značajniji uticaj na poslovanje njihovih preduzeća.

Dostupnost kratkoročnog kreditiranja (za održavanje likvidnosti)

Analizom je utvrđeno da 60% preduzeća ocjenjuje da kratkoročno kreditiranje nije dostupno. Od 60% tih preduzeća, 22% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 56% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom, i 22% ih ocjenjuje da je ova pojava neutralna ili nema značajniji uticaj na poslovanje njihovih preduzeća.

Problemi sa ostalim bankarskim uslugama

Analizom je utvrđeno da 13% preduzeća ocjenjuje da postoje problemi sa ostalim bankarskim uslugama. Od 13% tih preduzeća, 50% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 50% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom.

Uticaj visine kamate na poslovanje

Okolo 80% preduzeća ocjenjuje da visina kamate negativno utiče na njihovo poslovanje. Od ovih preduzeća, 42% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 58% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom.

Uticaj provizije banaka i službi platnog prometa na poslovanje

Analizom je utvrđeno da 33% preduzeća ocjenjuje da provizije banaka i službi platnog prometa negativno utiču na njihovo poslovanje. Od 33% tih preduzeća, 40% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 60% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom.

Da li je osoblje neprofesionalno u komercijalnim bankama?

Niko od preduzeća se ne žali na neprofesionalnost osoblja u komercijalnim bankama.

Prilagođenost obrazovnog sistema potrebama industrije

Preko 90% preduzeća ocjenjuje da obrazovni sistem nije prilagođen potrebama industrije. Od ovih preduzeća, 64% ocjenjuje da ova pojava ima snažno negativan uticaj na poslovanje njihovih preduzeća i da je neophodna hitna akcija na rješavanju ovog problema, a 29% ih ocjenjuje da ova pojava predstavlja problem u poslovanju njihovih preduzeća ali sa podnošljivim intenzitetom, i 7% ih ocjenjuje da je ova pojava neutralna ili nema značajniji uticaj na poslovanje njihovih preduzeća. Komentari su bili da ne postoji dovoljan broj stručnih srednjih škola, i da neprilagođenost obrazovnog sistema, sa jedne strane, stvara višak određenih kadrova, dok, na drugoj strani, uzrokuje nedostatak potrebnih kadrova.

Usluge transportnih preduzeća

Preduzeća su imala primjedbe na visoku cijenu transportnih usluga i loše osiguranje roba.

Usluge osiguravajućih društava

Preduzeća su imala primjedbe na neispunjavanje obaveza od strane osiguravajućih društava, na dužinu rokova isplate i problem oko naplate štete.

Programi obuke menadžmenta (ponuda, kvalitet, cijena, ...)

Preduzeća kao prvi problem ističu nedovoljnu ponudu programa obuke (osim u Sarajevu i većim gradovima) i slab kvalitet programa obuke, a potom visoke cijene.

Stručno usavršavanja radnika (ponuda, kvalitet, cijena, ...)

Preduzeća su istakla problem nedovoljne ponude i slabog kvaliteta, kao i nezainteresiranost zaposlenika za usavršavanjem.

Konsultantske usluge (ponuda, kvalitet, cijena, ...)

Preduzeća smatraju da konsultantske usluge iz bilo koje oblasti (ekonomija, tehnologija,..) imaju izuzetno visoku cijenu, da su nekvalitetne, skupe, i da se usluga daje bez odgovornosti.

Programi obuke koji bi pomogli preduzeću

Preduzeća su istakla sljedeće programe obuke kao prioritetne koji bi pomogli preduzeću: programi obuke iz oblasti vanjskotrgovinskog poslovanja, podrška certifikaciji i dobivanju atesta, specijalizirane tehničke obuke, a potom programi u podizanju radne svijesti, obuka iz oblasti informacionih tehnologija, kako bi se moglo uvoditi moderniziranje opreme, programi prekvalifikacije i obuka o sigurnosti na radu za sve zaposlenike.

Kao problemi koji nisu obuhvaćeni upitnikom preduzeća su istakla problem nedostatka adekvatne državne regulative iz oblasti kvalitete (razvijenost državnih laboratorija iz svih oblasti), kao i povrata imovine preduzećima u inozemstvu.

11.2 Analiza problema na osnovu drugih izvora

Prema izvještaju Svjetske banke [47] Bosna i Hercegovina zauzima 119. mjesto među 181 državom svijeta po pogodnosti za poslovanje. Godinu ranije, Bosna i Hercegovina je zauzimala 105. mjesto od 178 država svijeta. Prilikom rangiranja uzeto je u obzir 10 elemenata važnih u životnom ciklusu biznisa: pokretanja preduzeća, pribavljanje građevinskih dozvola, zapošljavanje radnika, registriranje imovine, dobijanje kredita, zaštita investitora, plaćanje poreza, trgovina preko granice, osiguranje izvršenja ugovora i zatvaranje preduzeća. Prilikom rangiranja nisu uzeti u obzir i neki drugi elementi bitni za biznis kao što je blizina ekonomije velikim tržištima, kvalitet infrastrukture (izuzev trgovanje preko granice), sigurnost vlasništva protiv krađe i pljačke, transparentnost javnih nabavki, makroekonomski okvir i politička stabilnost. Posebno je zabrinjavajuće što je Bosna i Hercegovina za godinu dana pala sa 105. na 119. mjesto po pogodnostima za poslovanje što je nedopustivo za zemlju u tranziciji. Prema ovom izvještaju ispred Bosne i Hercegovine su sve države bivše Jugoslavije, Hrvatska na 106., Srbija 94., Crna Gora 90. i Makedonija na 71. mjestu.

Prema izvještaju Svjetske banke Bosna i Hercegovina po pojedinim elementima koji su ocjenjivani pri rangiranju zauzima sljedeće pozicije: pokretanja preduzeća 161. mjesto (potrebno 12 procedura i 60 dana od kojih se najviše troši na administrativne poslove u općini, općinskom sudu i nadležnom kantonalnom ministarstvu), pribavljanje građevinskih dozvola 137. mjesto (16 procedura i 296 dana od kojih se 50% čeka na upis u katastarsku knjigu), zapošljavanje radnika 117. mjesto, registriranje imovine 144. mjesto, dobijanje kredita 59. mjesto, zaštita investitora 88. mjesto, plaćanje poreza 154. mjesto, trgovina preko granice 55. mjesto, osiguranje izvršenja ugovora 123. mjesto i zatvaranje preduzeća 60. mjesto.

Infrastruktura

Prema preporukama Svjetske banke [45] unapređenje infrastrukture je kritično važno i neophodno. BiH je uložila mnogo napora na poboljšanje infrastrukture kao važnog preduvjeta za ekonomski razvoj zemlje. Međutim, oko 40% mreža magistralnih i regionalnih puteva i dalje je u lošem stanju, a sredstva koja se ulažu u održavanje su neadekvatna. Drumski transport u najvažnijim urbanim oblastima i oko njih raste stopom od 5% godišnje, što povećava zakrčenost i zagađivanje, uz istovremeno pogoršavanje bezbjednosti na putevima. Transportna mreža treba biti rehabilitirana i proširena, uz pomoć državne transportne strategije i podršku privatnog finansiranja uz sinergiju sa javnim sektorom. Razvoj koridora VC od vitalnog je značaja za povećanje kapaciteta transportne infrastrukture. Na željeznicama se projicira da će obim transporta teškog tereta biti vidno povećan u toku srednjoročnog perioda.

U tabeli 11.1 date su prosječna cijena struje u EU 27 i cijene u pojedinim evropskim državama [17]. Iz tabele se vidi da je cijena struje za industriju niža od cijene struje za domaćinstva.

Tabela 11.1 Cijene električne energije u Evropskoj uniji. (porezi su uključeni u cijene)

	Cijene električne energije (po 100 kWh) (EUR)					
	Domaćinstva			Industrija		
	2005.	2006.	2007.	2005.	2006.	2007.
EU-27	13.36	13.97	15.28	8.75	9.75	10.70
Hrvatska	8.48	9.22	9.23	6.76	7.32	7.33
Slovenija	10.33	10.49	10.64	7.33	7.81	8.90
Rumunija	7.79	9.43	10.17	9.15	9.20	10.02
Bugarska	6.44	6.60	6.60	5.16	5.52	5.62
Austrija	14.13	13.40	15.45	9.92	10.35	11.43

Problem sudskih poslovnih sporova

Uz savjetodavne usluge IFC-a od 2003. godine implementiran je projekat alternativnog rješavanja sporova u BiH, sa ciljem omogućavanja medijacija radi obezbjeđenja efikasnog i finansijski isplativog rješavanja sporova. Uz pomoć IFC-a obučeni su, u skladu sa međunarodnim standardima, kadrovi za medijatore, i stvoreno je udruženje medijatora Bosne i Hercegovine. Do kraja 2006. godine u pilot projektima je održano 590 medijacija od kojih je 56% riješeno sporazumom [45]. Zakon o proceduri medijacije Parlamentarna skupština BiH je usvojila 2004. godine, a dodatna podzakonska akta usvojio je državni Parlament u 2006. godini. Od jula 2007. godine ispunjeni su svi neophodni preduvjeti za potpunu implementaciju zakona o medijaciji.

Tržište rada

Osnovni zaključci analize tržišta rada od strane Federalnog zavoda za zapošljavanje [23] su sljedeći: mobilnost i fleksibilnost radne snage je mala, radna snaga u formalnom sektoru je „zastarjela“, a mlađim radnicima je otežan pristup poslovima u formalnom sektoru, kolektivni ugovori za razliku od zakonskih propisa, nisu najbolje prilagođeni tržišnim uvjetima poslovanja i zadržali su „netržišne“ privilegije iz prethodnog perioda, radno zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini podijeljeno je na entitete i distrikt, ali je relativno usaglašeno sa konvencijama Međunarodne organizacije rada i dosta liberalno, uporedivo čak i sa razvijenim tržišnim ekonomijama, stvarna nezaposlenost konstantno je visoka, ali je mnogo manja od evidentirane nezaposlenosti zbog postojanja velikog neformalnog sektora, otvaranje radnih mjesta i preraspodjela poslova je mala, sistem utvrđivanja plaća nije dovoljno fleksibilan i jedan je od prepreka u otvaranju radnih mjesta i mobilnosti radnika, plaće u formalnom sektoru, u poređenju sa stopom produktivnosti u Bosni i Hercegovini, su visoke posmatrajući u regionalnom kontekstu.

11.3 Zaključak

Analizom unutarnjih i vanjskih ograničenja za funkcioniranje i razvoj industrijske proizvodnje od kojih su obuhvaćeni: opće poslovno okruženje, vlast kao faktor ograničenja u poslovanju, fiskalni sistem, radna snaga, infrastruktura i sistemi poslovne podrške može se zaključiti sljedeće:

1. Među faktorima koji određuju opće poslovno okruženje korupcija je identificirana kao faktor koji ima snažan negativan uticaj na poslovanje preduzeća. Pored korupcije, veliki problem preduzećima predstavlja neizvjesnost u slučaju poslovnih sporova, gdje su sudovi opisani kao spori, pristrasni i neažurni. Potom se kao problemi ističu nejednaki uvjeti poslovanja unutar BiH, nedovoljne informacije i potrebe za 'CE' znakom za izvoz, duge procedure dobijanja izvoznih dozvola, i postavljanje carinskih barijera u vidu zahtjeva za atestima i certifikatima i velikog broja traženih dokumenata, neetičko ponašanje menadžera preduzeća u vidu nepoštivanja postignutih dogovora, neprofesionalnosti i lažnih obećanja.
2. Među faktorima koji određuje vlast kao faktor ograničenja u poslovanju kao problem za kojim postoji potreba hitne akcije je neprimjenjivanje postojećih zakona, nepostojanje trgovačkih sudova, nedovoljno definiran zakonski okvir i neuklađenost poreznih propisa unutar BiH. Ističe se takođe problem sporog rješavanja sudskih procesa, sporo rješavanje privrednih sporova, mito i korupcija, duga i skupa procedura vođenja sudskih sporova, kao i nepovjerenje u rad sudova. Kao problem u funkcioniranju carina naveden je veliki broj traženih dokumenata, nedovoljne instrukcije od strane carinskih službenika u primjeni carinskih propisa, korupcija i mito, i nepostojanje mehanizma 'kućnog' carinjenja. Ovaj problem izraženiji je kod manjih preduzeća.
3. Među faktorima koji određuje fiskalni sistem kao faktor ograničenja u poslovanju kao glavni problem su identificirani veliki porezi na plaće, potom previsoki doprinosi na zdravstveno i socijalno osiguranje.
4. Problem radne snage kao faktor ograničenja u poslovanju nije izražen u mjeri kao što su to prethodni problemi u tačkama 1-3. Među problemima ističe se nespremnost radnika da prihvate nove metode rada i nedovoljno postojanje na tržištu adekvatne stručne radne snage.
5. Među faktorima infrastrukture koji određuju opće poslovno okruženje identificirane su visoke cijene električne energije i tarifni sistem na štetu privrede i korist građana kao faktor koji ima snažan negativan uticaj na poslovanje preduzeća. Kao sljedeće ograničenje pominje se nepostojanje mreže autoputeva.
6. U okviru sistema poslovne podrške kao faktora koji utiče na poslovanje preduzeća kao glavni problem istaknute su visoke kamatne stope. Sljedeći problem je neprilagođenost obrazovnog sistema potrebama industrije. Istaknut je problem nedovoljnu ponudu programa obuke (posebno van većih centara), slab kvalitet programa obuke, visoke cijene obuke, kao i veoma visoke cijene konsultatskih

usluga. Kao prioritetnu potrebu istaknuti su sljedeći programi obuke: obuka iz oblasti vanjskotrgovinskog poslovanja, podrška certifikaciji i dobijanju atesta, specijalizirane tehničke obuke, a potom programi podizanja radne svijesti, obuka iz oblasti informacionih tehnologija i programi prekvalifikacije.

Literatura

- [1] Agencija za lokalne razvojne inicijative (ALDI), Slobodna trgovina i Bosna i Hercegovina: Da li smo spremni na putovanje?, 2004.
- [2] Agencija za lokalne razvojne inicijative (ALDI), Priručnik za lokalni ekonomski razvoj, 2006.
- [3] Akademija nauka i umjetnosti BiH, Strategija naučno-tehnološkog razvoja Bosne i Hercegovine, 2006.
- [4] Bašić M., Osnove ratne ekonomije - s osvrtom na rat u BiH 1992.-95. Godine, Ekonomski pregled, 57 (1-2) 130-145, 2006.
- [5] Centralna banka BiH, Bilten br. 2, 2008.
- [6] Commission of the European Communities, Bosnia and Herzegovina 2007 - Progress Report, SEC(2007) 1430, 2007.
- [7] European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), Country factsheet – Bosnia and Herzegovina, 2008.
- [8] European Bank for Reconstruction and development, Strategy for Bosnia and Herzegovina, 2007.
- [9] European Commission, 2003 European Innovation Scoreboard: Technical Paper No 5 - National Innovation System Indicators (A publication from the Innovation/SMEs Programme) ,2003.
- [10] EU RED, Regionalna strategija ekonomskog razvoja za ekonomsku regiju Sjeveroistočna BiH, 2004.
- [11] EU RED, Regionalna strategija ekonomskog razvoja za ekonomsku regiju Centralna BiH, 2004.
- [12] EU RED, Regionalna strategija ekonomskog razvoja za Sarajevska ekonomska makroregija, 2004.
- [13] EU RED, Regionalna strategija ekonomskog razvoja za ekonomsku regiju Sjeverozapadna BiH, 2004.
- [14] EU RED, Zajednička usmjerenja kroz pet BH regionalnih strategija razvoja, 2004.
- [15] EU RED, Kako kreditno-garantni fondovi funkcionišu. Praktične smjernice za uspostavljanje kreditno-garantnih fondova u BiH, 2005.
- [16] EU RED, Socioekonomska analiza makroregije Sarajevo, 2004.
- [17] EUROSTAT, Gas and electricity market statistics, 2005.
- [18] EUROSTAT, State aid in the European Union, 125/2007.
- [19] EUROSTAT, Europe in Figures – Yearbook 2008, 2008.
- [20] EUROSTAT, Education in Europe - Key statistics 2006, 2008.
- [21] EUROSTAT, Patents and R&D personnel, 2008.
- [22] Federalni zavod za zapošljavanje, Informacija o ispitivanju tržišta rada u Federaciji Bosne i Hercegovine, 2005.

- [23] Federalni zavod za zapošljavanje, Analiza tržišta rada i zapošljavanja u Bosni i Hercegovini, 2007.
- [24] Federalni zavod za statistiku, Federacija u brojkama, 2008.
- [25] Federalni zavod za statistiku, Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine, 2007.
- [26] Federalni zavod za statistiku, Anketa o radnoj snazi, 2007.
- [27] Foreign Investment Promotion Agency (FIPA), Auto Components Industry – Bosnia and Herzegovina, 2003.
- [28] Foreign Investment Promotion Agency (FIPA), Investment Opportunities in Bosnia and Herzegovina, 2008.
- [29] Institut za istraživanje ratnih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Ratne štete u Sarajevu 1992-1995, 2006.
- [30] International Finance Corporation (IFC), Paying Taxes 2009 – Global Pictures, 2008.
- [31] International Monetary Fund (IMF), Bosnia and Herzegovina: Selected Issues, Country Report No. 08/326, 2008.
- [32] International Monetary Fund, Bosnia and Herzegovina: Report on the Observance of Standards and Codes—Data Module, Response by the Authorities, and Detailed Assessment Using the Data Quality Assessment Framework, 2008.
- [33] International Monetary Fund, R&D, Innovation, and Economic Growth: An Empirical Analysis, WP/04/185, 2004.
- [34] International Monetary Fund, Bosnia and Herzegovina: 2008 Article IV Consultation—Staff Report; Public Information Notice on the Executive Board Discussion; and Statement by the Executive Director for Bosnia and Herzegovina, 2008.
- [35] International Monetary Fund, Bosnia and Herzegovina: Poverty Reduction Strategy Paper—Mid-Term Development Strategy, Country Report No. 04/114, 2004.
- [36] Nurković N., Distribution of Industry in Bosnia and Herzegovina, Geographical institute "Jovan Cvijic" sasa collection of papers no. 57, 2007.
- [37] Podrška za konkurenciju i državnu pomoć BiH, Izvještaj o pripremi primjera prvog godišnjeg izvještaja o državnoj pomoći za Bosnu i Hercegovinu (www.comp-stateaid.ba), 2007.
- [38] PRSP tim, Razvojna strategija Bosne i Hercegovine - PRSP, 2002.
- [39] Svjetska banka, Bosna i Hercegovina: Obračun sa fiskalnim izazovima i jačanje perspektiva za rast, Izvještaj br. 36156-BiH, 2006.
- [40] Udruženje poslovnih inkubatora BiH, strategija razvoja poslovnih inkubatora u Bosni i Hercegovini, 2008.
- [41] Vienna Institute for International Economic Studies, The Metal Processing Industry in Bosnia and Herzegovina: A statistical assessment, 2006.
- [42] Vanjskotrgovinska komora Bosne i Hercegovine, Analiza stanja vanjskotrgovinske razmjene Bosne i Hercegovine s prijedlogom mjera za povećanje izvoza i smanjenja trgovinskog deficit, 2007.
- [43] Vijeće stranih investitora BiH, BIJELA KNJIGA 2007 (Prioritetna rješenja za prepreke ulaganjima i razvoju Bosne i Hercegovine), 2007.
- [44] Vlada kantona Goražde i Agencija za lokalne razvojne inicijative (ALDI), Akcioni plan za razvoj preduzetništva u kantonu Goražde, 2003.
- [45] World Bank, Country Partnership Strategy for Bosnia and Herzegovina for the Period FY08-FYy11, Report No. 41330 – BA, 2007.

- [46] World Bank, Infrastructure and Energy Strategy Bosnia and Herzegovina, Report No. 29023 – BA, 2004.
- [47] World Bank, Doing Business 2009 – Country Profile for Bosnia and Herzegovina, 2008.
- [48] World Bank, Bosnia and Herzegovina Country Economic Memorandum, Report No. 29500-BA, 2005.
- [49] World Bank, Global Economic Prospects - Technology Diffusion in the Developing World, ISSN: 1014-8906, 2008.
- [50] World Economic Forum, The Global Competitiveness Report 2008–2009, Geneva, 2008.
- [51] World Intellectual Property Organization, WIPO Patent Report - Statistics on Worldwide Patent Activities, 2007.